

Ковальчук О. О.,
д.і.н., с.н.с., Інститут української археографії
та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України,
м. Київ, Україна

РОЗВИТОК ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА В ДОБУ РОМАНТИЗМУ (НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ)

Предметом вивчення є нові явища джерелознавства доби романтизму: це перш за все поява інтересу українських істориків до джерельної бази історії Київської Русі; формування власного бачення історії IX – XIV ст. і джерел до неї; розширення джерельної бази як наслідок появи нових напрямків дослідження історії Київської Русі.

Ключові слова: джерела, доба романтизму, літописи, археологічні знахідки, фольклор.

Ковальчук О. А.,
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України,
г. Киев, Украина

РАЗВИТИЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ В ПЕРИОД РОМАНТИЗМА (НА ПРИМЕРЕ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ КИЕВСКОЙ РУСИ)

Предметом изучения становятся новые явления источниковедения в период романтизма: прежде всего проявление интереса украинских историков к источниковой базе истории Киевской Руси; формирование собственного видения истории IX – XIV в. и её источников; расширение источниковой базы как следствие появления новых направлений исследования истории Киевской Руси.

Ключевые слова: источники; эпоха романтизма; летописи; археологические находки, фольклор.

Oksana Kovalchuk,
MSGrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source study
National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

DEVELOPMENT OF THE SOURCE STUDIES IN THE PERIOD OF ROMANTICISM (KYIV RUS' HISTORY RESEARCH AS AN EXAMPLE)

The Ukrainian Romanticism is known to be as a trend in science and culture in the second quarter of the 19th century. Some characteristic features of the European Romanticism had been combined in it with peculiar, original manifestations and this fact changed the Ukrainian Romanticism into a separate phenomenon of the World History. Scholarly works written in this very time in Ukraine's territory have got an impression of Romanticism's philosophy, they are forming a separate group which needs its' own method of research.

One of the key problems in history of the Source Studies is actualized in the thesis: the Romanticism is a special period in this country's Source Studies, because it drew researchers' attention to the Source as such, namely as a subject deserving cognitive efforts. In the period of the Romanticism a question of methods and limits of the historical sources' knowledge was raised. Generally-Romanticism's purposes concerning actualization of the source's role were strengthened by other factors that were conducive to growth of interest in antiquities. The realization of State programs concerning sources on home history created favorable foundation for formation of the Source Studies as a science. The Source Studies' work in the second half of the 19-th century, in our view, had two main trends: a source was being studied as an independent research problem and in the same time as means of knowledge. Both these trends became apparent in studies on the Old Rus' history.

As a subject of research in this article are that new phenomena which appeared in the Source Studies of the Kyiv Rus' history. It is first of all an appearance of interest of the Ukrainian historians to problems of this country's Chronicles' studies and source base of Kyiv Rus' history, as well as their own vision of the 9th – 14th centuries' history, extension of the source base as a result of appearance of the new trends

of the Kyiv Rus' history researches. All this had created the necessary circumstances for further development of the Source Studies in Positivism period and transformation of the Source Studies to an original scientific discipline by the end of the 19th century.

Key words: *sources, Romanticism period, chronicles, archaeological finds, folklore.*

Друга чверть XIX ст. є важливим періодом становлення історичної науки. На цей час припадає початок наукової кар'єри М. Костомарова, І. Срезневського, П. Куліша та розквіт діяльності в царині історії М. Максимовича та Д. Зубрицького, які є безумовно першорядними вченими в царині дослідження минулого українських земель. Тому на початок ХХІ ст. накопичилося достатньо праць, що висвітлюють джерелознавчу діяльність провідних вчених першої половини XIX ст. Підсумовуючи здобутки української історіографії, зазначимо: на рівні персоналій питання внеску М. Максимовича [1; 2; 17; 18], Д. Зубрицького [12; 16], І. Срезневського [5; 19], М. Костомарова [20; 21], П. Куліша [3] у дослідження джерел з історії Київської Русі вивчено досить глибоко, а загальні характеристики рівня розвитку джерелознавства історії Київської Русі в добу романтизму практично відсутні. В нашому дослідженні ми спробуємо частково заповнити існуючу лакуну.

Новим явищем зазначеного періоду стало те, що історичне джерело перетворилося на окрему тему наукового дослідження. З допоміжного матеріалу для істориків воно перетворилося на історичний факт, вартий самостійного вивчення. Це в свою чергу прискорило процес становлення джерелознавства. Сплеск інтересу до письмових джерел давньоруського періоду спонукав істориків шукати науковий підхід до вивчення пам'яток минулого.

Одним з головних питань джерелознавства в першій половині XIX ст. було визначення джерельної бази та пріоритетної групи джерел для вивчення історії Русі IX – XIV ст. Найбільш ґрунтовне тогочасне дослідження в цьому напрямі належить М. Каченовському. Запропонована ним структура аналізу джерельної бази не лише зберігалася протягом всього XIX ст., але й в наш час є основою для укладання деяких тематичних хрестоматій [7]. М. Каченовський виділив основну групу

джерел – це письмові. Їх в свою чергу вчений розділив на внутрішні та зовнішні. До внутрішніх (група А) були віднесені всі вітчизняні літописи, тоді, як до зовнішніх джерел (група Б) потрапили повідомлення візантійських, східних і західних письменників [14, с. 674]. Найбільш авторитетними серед письмових джерел вчений визнавав вітчизняні літописи. Варто зазначити, що в цей час літописознавство стає однією з провідних тем російської історичної науки 40-х – 50-х років XIX ст. Історики, вихідці з українського середовища, також долучилися до розробки цієї тематики. Найвідомішими в цій галузі є роботи І. Срезневського. І хоч основний доробок історика в цій галузі відноситься до другої половини XIX ст., архівні матеріали і сучасні дослідження свідчать, що над питаннями літописознавства І. Срезневський задумувався вже в добу романтизму [5; 19].

Цілий ряд робіт М. Максимовича також торкаються давньоруських літописів. Окремі зауваги щодо цього можна зустріти в працях М. Костомарова та П. Куліша. Давньоруськими літописами в свій час ґрунтовно займався Д. Зубрицький, який не лише зробив їх основою джерельної бази своїх історичних робіт, але й залишив ряд теоретичних міркувань щодо їх змісту, часу написання та інформаційного потенціалу. Загалом за весь період романтизму українські історики-романтики здійснили такі нові кроки у літописознавстві: звернули увагу на самостійне існування багатьох літописів, які раніше вважалися «викривленими», зіпсованими і не бралися до уваги (як у випадку «пізніх варіантів Нестора» за А. Шльоцером); з'ясовувалася міра взаємозалежності літописів і ступінь їхньої спорідненості; зверталася увага на зміну мови і на те, як місце і час впливали на передачу інформації; порушувалася проблема історичного розвитку літописання тощо.

Історики України взяли участь у загальноросійській дискусії щодо

давньоруських джерел. З цілого ряду питань вони мали власну думку і дискутували з московськими колегами. Найбільш відомим є відгук М. Максимовича на міркування М. Каченовського щодо джерел з історії Київської Русі.

М. Каченовський вивчав репрезентативність джерел цього періоду. До цього питання вчений підходив з чітко окресленими завданнями: необхідно з'ясувати коли з'являються вітчизняні письмові пам'ятки; звідки запозичувалися повідомлення і наскільки вони ймовірні [14].

Серед вітчизняних джерел визначне місце займала «Повість минулих літ». На той час вийшов зведений варіант, підготований А. Шльоцером і почали виходити варіанти цього літопису в більш науковому виданні Археографічної комісії. З «Повісті минулих літ» на думку М. Каченовського, достовірними були лише окремі повідомлення – уривки церковних записок (все, що стосується Києво-Печерської лаври і доквілля; дати народження та смерті місцевих князів). М. Максимович не погоджувався з цим, у статті «Звідки йде Руська земля по сказанню Несторової оповіді...» вважав «Повість минулих літ» цілком репрезентативним джерелом, зразком місцевого літописання, що точно зафіксувало як сучасні літописцю події, так й більш ранні, свідком яких сам автор не був, але записав їх за київськими переказами, що їх сам вчений вважав цілком достовірними. Так само діаметрально протилежно розходяться думки і щодо достовірності літописної інформації: від безпосередньої віри М. Максимовича не лише історичним фактам, а й легендарним подіям, до М. Каченовського, який вважав, що оскільки «Повість минулих літ» є твором XIII ст., то лише окремі факти можна вважати достовірними, а саме ті, що стосуються саме цього століття.

Питання оригінальності вітчизняних пам'яток розроблялося в роботах М. Максимовича про «Руську правду» та про «Слово о полку Ігоревім». М. Каченовський вважав прямим джерелом «Руської правди» саксонські закони, наслідування «Ганзейських договорів» [13]. Іншої думки дотримувався М. Максимович. У главі про давні пам'ятки законодавства руського [11] він розподіляє

пам'ятки вітчизняного законодавства на внутрішні та зовнішні. Останні – це договори з іноземними державами. Внутрішні в свою чергу поділяє на світські і церковні. Князь Володимир відділив церковний суд від світського. Якщо основою першого, на думку М. Максимовича був грецький Номоканон (подає коротку довідку про його автора-упорядника, значення самого слова, короткий зміст пам'ятки), то основою світського суду були місцеві традиції і закони [11, арк. 1]. Відомі також виступи М. Максимовича на захист оригінальності «Слова о полку Ігоревім». Воно для нього є джерелом історичних фактів, зокрема відбиттям давньоруських уявлень про історичні події [15].

Історики-романтики ставлять питання необхідності правильного розуміння давньоруських пам'яток, що передбачає, на думку М. Максимовича, вивчення української мови [15]. В словнику до «Слова о полку Ігоревім» поряд з виписаними церковно-слов'янськими словами подає їх український аналог, який часто є дуже подібним. Наведемо окремі зразки «*«аби», що по-малоросійському аби*» [10, арк. 1], «*казати*» [10, арк. 47] тощо. Як зазначає М. Корпанюк, «*виходячи із даних подальших досліджень поеми, бачимо, що міркування вченого найбільш ґрунтовні й правильні серед різноманітних трактувань і концепцій 30 – 40-х років XIX ст.*» [15, с. 13].

Зазначені історики у своїх джерелознавчих роздумах торкалися й пізнього періоду феодальної роздробленості. Це менш дискусійний у джерелознавчому плані період, оскільки фактично всі вчені, включаючи й М. Каченовського, згоджувалися, що події описані в літописах початку XIII ст. є сучасними літописцям і якщо не баченими ними на власні очі, то описані по «свіжих слідах».

Особливістю джерелознавчих студій українських істориків-романтиків було те, що серед великої кількості літописів вони надавали перевагу тим, що приділяли найбільше уваги висвітленню подій південно-західної Русі. Так Д. Зубрицький серед усього загалу виданих Археографічною комісією літописів виділяв декілька: «*Окрім Лаврентіївського, що містить літопис*

преподобного Нестора, дуже важливим є для Галицької історії Іпатіївський або Волинський, не було б Іпатіївського літопису, і наші знання про Галицьке князівство було б досить бідним» [9, с. 13-14]. Київський літопис став одним з найулюбленіших для місцевих істориків-романтиків, переваги якого над іншими неодноразово підкреслював у своїх статтях М. Максимович. Також для джерелознавчого світогляду М. Максимовича характерно було весь давньоруський і пізніший спадок відносити до киево-руської матриці і вважати ці пам'ятки генетично зв'язаними. Наприклад «Задонщину» він трактує як пізніше наслідування «Слова о полку Ігоревім».

Отже, питання, пов'язані з історичними джерелами, джерельною базою історичних досліджень Київської Русі, зазнали переоцінки. Дещо змінюється й дослідження самої історії Київської Русі, що спонукає вчених розширювати джерельну базу.

Дослідження тематики Київської Русі в історичній науці на теренах України систематично розпочалося лише із другої чверті XIX ст. О. Журба зазначає, що великий інтерес до періоду Київської Русі виникає вже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. [8]. До того часу цей період згадувався лише фрагментарно, не займав окремого місця в історичній тематиці. Зокрема такою постає історія Київської Русі в козацькому літописанні та в дослідженні О. Рігельмана. В цей час з'являються спроби систематичного огляду історії цього періоду Ф. Туманського, М. Берлінського, О. Левшина. Для пізніших досліджень характерно використання вже готових концепцій історії Київської Русі. Так Д. Бантиш-Каменський, створюючи «Історію Малої Росії», опис давньоруського її періоду запозичує з М. Карамзіна. Лише одна стаття за 1817 рік в «Українському віснику» ґрунтується на свідченнях давньоруських літописів і висвітлює ранній київський період української історії – це стаття М. Маркова «Вступ до Малоросійської історії» [8]. У добу романтизму змінюється сама форма викладу. Загальний огляд у межах узагальнюючої історії поступається місцем проблемному дослідженню. У другій чверті

XIX ст. місце узагальнюючих оглядів історії Київської Русі, її культури і побуту зайняли дослідження і розвідки, присвячені окремим питанням. Варто зазначити, що навіть дослідження, які на перший погляд носять узагальнюючий характер є зібранням розвідок з окремих актуальних питань. Так робота Д. Зубрицького «Критико-історична повість минулих літ Червоної і Галицької Русі» є сукупністю окремих проблем із загальної історії Галицького князівства. Окремі проблемні і дискусійні питання, що намагається вирішити в своїй роботі автор, за рахунок хронологічного розташування набувають певної цілісності. Самі назви параграфів і розділів вказують на підготовчий характер роботи: «Перелік найголовніших подій історії сло'вян», «Докази введення християнського віросповідання», «Звідки взяли ся росіяни», «Передмова до пояснення...» тощо.

Аналізуючи особливості концепції історії Київської Русі, варто зазначити: нові питання, що були поставлені в той час, вимагали розширення існуючої джерельної бази або й загалом пошуку принципово інших джерел. Всі дослідження 30-х – 40-х років XIX ст., проведені істориками на теренах України, розподіляються по таким основним темам: початок Київської Русі; історія Києва та окремих міст і земель; період феодальної роздробленості; язичництво, християнство; культура Київської Русі. Розширення та поглиблення тематики вимагало ширшого залучення вже відомих джерел. Так М. Максимович у дослідженнях Києва один з перших звертається до археологічних знахідок як до повноцінного історичного джерела. В «Огляді старого Києва» в роботах «Про побудову і освячення київської церкви св. Георгія», «Про місце київської церкви св. Андрія» історик досить часто посилається на результати археологічних розкопок і на пам'ятки, знайдені при цьому. Крім того вчений намагається випрацювати методику підвищення інформаційного потенціалу цього виду джерел. Зокрема за допомогою класифікації наконечників стріл, М. Максимович намагається відновити деякі події давньоруської історії: межі просування в глиб Київської Русі ворожих військ; маршрути завойовницьких

походів руських князів, основні битви, межі завоювань тощо («Українські стріли давніх часів», «Бубнівська сотня»). У своїх краєзнавчих дослідженнях М. Максимович в якості джерел активно використовує топоніми, гідроніми, етнімі. Також на широке використання такого типу джерел О. Духновичем у дослідженнях Закарпаття вказує Д. Данилюк [6, с. 119].

Дослідження деяких питань вимагало перечитання або ширшого залучення вже відомих джерел. Зокрема у питанні походження Русі М. Максимович широко залучає західні джерела, які М. Каченовський вважав не репрезентативними. В той же час в роботах «Звідки йде Руська земля...» та в «Істрії давньоруської словесності» М. Максимович шляхом перечитання віднаходить приховану інформацію у вже відомому літописі Нестора. Варто зазначити, що він звертається до тих уривків Несторового літопису, що вважалися переказами або їх тлумачення було суперечливим.

Що стосується нових або мало досліджених тем, то вони взагалі вимагали пошуку іншої джерельної бази. Зокрема це можна сказати про дослідження таких категорій, що з точки зору романтиків забезпечували синхронний і діахронний зв'язок історичних фактів: «ментальність», «дух народу». Прямих джерел для дослідження ментальності не було. Традиційні джерела давали лише подієвий ряд. Тому романтики залучали до джерельної бази низку таких джерел, які в минулі епохи вважалися додатковими або взагалі джерелами не вважалися, зокрема

етнографічні та фольклорні. Останні стали плідним матеріалом для реконструкції язичницьких вірувань давніх слов'ян. Їх потенціал одним з перших усвідомив І. Срезневський, що й намагався обґрунтувати в «Дослідженнях про язичницьке богослужіння давніх слов'ян» (СПб, 1848), але методу вилучення з фольклору потрібної історичної інформації вчений не мав. Його відшукав і використав у більш пізньому дослідженні «Слов'янська міфологія» М. Костомаров. Нові джерела стали плідним матеріалом й для дослідження вже традиційних тем. Так в роботі «Звідки йде Руська земля...» М. Максимович на основі етнографічних джерел, матеріалів усної народної творчості, літератури, культури доводить своєрідність і автохтонність держави Київська Русь [4].

Отже, епоха романтизму стала новим етапом у розвитку джерелознавства, на якому історичне джерело перетворюється на самостійний об'єкт дослідження. В цей час розвиваються джерелознавчі методики, спрямовані на вивчення та збереження індивідуальності, особливості пам'ятки минулого, що певним чином вплинуло і на процес формування історичних концепцій та на підбір до них джерельної бази. Занадто критичне ставлення до змісту давніх пам'яток змінилося на спроби тлумачення незрозумілих, «темних» літописних текстів. Оскільки історики-романтики фактично всі пам'ятки минулого вважали потенційними історичними джерелами, то в другій чверті XIX ст. їх спектр розширився за рахунок археологічних, етнографічних, фольклорних матеріалів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко Н. І. Вчений-енциклопедист М. О. Максимович як історик України: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Бойко Надія Іванівна; Черкаси, 2001. – 192 арк.
2. Бойко Н. І. «Повість минулих літ» як основне джерело дослідження М. Максимовичем витоків українського народу / Н. І. Бойко // Наукові записки з української історії: [зб. ст.]. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. – С. 108-112.
3. Вертій О. І. Пантелеймон Куліш і народна творчість: статті та дослідження / О. І. Вертій. – Тернопіль: Підручники та посібники, 1998. – 120 с.
4. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. Ф. Горленко; АН УССР. – К.: Наук. думка, 1988. – 214 с.
5. Данилевский И. Н. Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов / И. Н. Данилевский. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 383 с.

6. Данилюк Д. Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX ст.) / Дмитро Данилюк. – Ужгород : Патент, 1999. – 352 с.
7. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учебн. пособие для студ. вузов / [ред. М. В. Бибилов]. – М. : Логос, 2003. – 606 с.
8. Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба; [А. Г. Болебрух (наук. ред.)]; Дніпропетровський національний ун-т. – Д. : Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. – 314 с.
9. Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества / Д. Зубрицкий. – Львов : Типом Ставропигианским, 1852. – Ч. 1. – 210 с.
10. ІР НБУВ НАН України, ф. І, спр. 1643. – 83 арк.
11. ІР НБУВ НАН України, ф. ХХХІІ, спр. 409. – 9 арк.
12. Ісаєвич Я. Д. І. Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін / Я. Д. Ісаєвич // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1963. – № 1. – С. 48-57.
13. Каченовский Н. Из рассуждений о Русской Правде / Н. Каченовский // Учёные записки Императорского Московского университета. – 1835. – № 3, сентябрь. – С. 351-388; № 4, октябрь. – С. 4-27.
14. Каченовский Н. О баснословном времени в Российской истории / Н. Каченовский. – Б. м. и г. – С. 274-294, 674-689.
15. Корпанюк М. Дзвін предківської слави («Слово про Ігорів похід» в опрацюванні Михайла Максимовича) / М. Корпанюк. – К., 2003. – 159 с.
16. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століття. Дослідження. Тексти / О. Купчинський. – Львів, 2004. – 1282 с.
17. Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича / П. Г. Марков. – К., 1997. – 198 с.
18. Марков П. Г., Максимович М. А. и Болховитинов Е. А. / П. Г. Марков // Київський Болховітинівський збірник = Киевский Болховитиновский сборник: зб. тез доп. і повідомлень на Міжнар. укр.-рос. Болховітинівських читаннях, присвячених 225-річчю від дня народження Є. О. Болховітінова... / АН України, Ін-т археології та ін.; редкол.: П. П. Толочко (гол.) та ін. – К., 1993. – С. 108-122.
19. Мыльников А. С. Вклад И. И. Срезневского в развитие славянской археологии / А. С. Мыльников // Всесоюзная конференция «Методология и методика историко-словарных исследований...». – Л., 1988. – С. 7-9.
20. Пінчук Ю. Микола Іванович Костомаров, 1817-1885 / Ю. Пінчук. – К. : Наукова думка, 1992. – 232 с.
21. Пінчук Ю. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю. А. Пінчук / НАН України Інститут історії України. – К. : [Ін-т історії України НАН], 2009. – 304 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Боряк Г. В.*, д.і.н., проф.; *Сінкевич Є. Г.*, д.і.н., проф.

© Ковальчук О. О., 2013

Дата надходження статті до редколегії 08.11.2013